

De invloed en effecten van sociale samenhang

Verlag van een literatuurverkenning

Astrid Huygen
Freek de Meere

April 2008

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Wat is sociale samenhang?	7
3	Effecten van sociale samenhang	9
4	Conclusies en suggesties voor verder onderzoek	15
Bijlagen:		
	Literatuurlijst	17
	Verantwoording methoden van literatuurverzameling	21

1 *Inleiding*

Sociale samenhang is een begrip waar veel aandacht naar uitgaat. Naast het feit dat sociale samenhang het onderwerp is van veel actuele politiek en beleidsvoering op lokaal en nationaal niveau, is het een klassiek sociologische thema. Welke verbindingen mensen aangaan, hoe samenlevingen georganiseerd zijn en functioneren, daar houden sociologen zich sinds de negentiende eeuw mee bezig. Sociale samenhang blijft echter onverminderd in de wetenschappelijke en politieke belangstelling staan.

Op zichzelf is sociale samenhang een algemeen nastrevenswaardig geacht (politiek) doel. Dat blijkt onder meer uit de aandacht die ernaar toegaat in het meest recente regeerakkoord. Ook in andere landen is deze interesse duidelijk merkbaar. De term *social cohesion* komt dan ook veelvuldig voor in beleidsteksten van de Europese Unie.

Met het bevorderen van sociale samenhang streeft de overheid daarnaast ook naar andere doelen. Positieve ontwikkelingen op het terrein van bijvoorbeeld veiligheid, gezondheid, economische situatie en leefbaarheid zouden via het stimuleren van sociale samenhang kunnen worden bevorderd. Onduidelijk is echter in hoeverre meer sociale samenhang daadwerkelijk bijdraagt aan een betere gezondheid, arbeidsmarkt, veiligheid en leefbaarheid. We doen hier een verkenning naar de empirische relaties hiertussen.

Deze verkenning is niet gericht op uitgebreide theoretische verhandelingen over sociale samenhang. We gaan kort in op enkele definities, en gaan vervolgens vooral op zoek naar bronnen die ons iets leren over de effecten van sociale samenhang. Daarbij concentreren we ons op effecten die met empirische verbanden worden aangetoond. De vraagstelling van deze literatuurverkenning luidt dan ook:

Welke effecten van een sterke sociale samenhang zijn bekend in de nationale en internationale literatuur?

We doen hier verslag van een verkenning van enkele relevante publicaties (zie bijlage 2 over de precieze opzet). Achtereenvolgens komen enkele deelterreinen aan de orde: veiligheid en leefbaarheid, gezondheid, jongeren, arbeid en economie. We zullen ook verwante bewoordingen van sociale samenhang tegenkomen, zoals binding aan de wijk en sociaal kapitaal. Het is een zoektocht naar mogelijke verbanden, waarbij de verschillen in precieze duiding in dit korte bestek echter niet besproken worden. Wil men met de resultaten van deze verkenning aan de slag, dan is het nodig de oorspronkelijke literatuur erbij te pakken voor de precieze omschrijving en meting van de begrippen.

De reden om deze verkenning te houden is de invoering van de Wmo, waarbij als eerste prestatieveld staat omschreven dat gemeenten sociale samenhang en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten dienen te bevorderen. Dit wordt niet alleen gezien als doel op zich, maar ook als preventief aspect voor andere prestatievelden binnen de Wmo of andere beleidsterreinen. Willen sociale samenhang en leefbaarheid daadwerkelijk preventief zijn, dan moeten er wel aantoonbare relaties met de andere prestatievelden te leggen zijn.

In dit verslag besteden we eerst aandacht aan de omschrijving van sociale samenhang (2). Vervolgens beschrijven we per deelterrein de bevindingen van de literatuurverkenning (3). Ten slotte volgen suggesties voor verder onderzoek (4). In de eerste bijlage staat de literatuurlijst. In de tweede bijlage is een verantwoording van de literatuurverzameling opgenomen.

2 *Wat is sociale samenhang?*

Van sociale samenhang of sociale cohesie zijn vele definities en interpretaties in omloop. Hoewel hier niet de vraag centraal staat wát sociale samenhang is, is het wel van belang om een aantal aspecten van het begrip enigszins te verhelderen. We spreken in dit verslag van sociale samenhang omdat het de meest actuele term is, onder meer in het licht van de Wet maatschappelijke ondersteuning die sinds 1 januari 2007 van kracht is. Sociale samenhang bevorderen is de opgave van prestatieveld 1 van deze wet. Sociale cohesie is echter een tijd lang dé term geweest die gebruikt werd in vraagstukken over binding en sociale organisatie. In analyses ligt het accent vaak op de vraag naar factoren die van invloed zijn op kansen en beperkingen van individuen om volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Aan sociale cohesie wordt een positieve invloed toegekend. Maar de effecten zijn niet altijd positief. 'Meer sociale cohesie betekent niet altijd dat een samenleving in zijn totaliteit beter af is. [...] Sociale cohesie kan ongunstige externe effecten hebben en sterke banden tussen mensen kunnen vanuit het perspectief van de samenleving disfunctioneel zijn' (De Hart, 2002:5). Uit deze literatuurverkenning blijkt dat dit perspectief veel minder vaak is onderzocht. De positieve aspecten van sociale samenhang krijgen in beleid en onderzoek vooral de aandacht. Dekker (2006) beveelt aan om in de toekomst meer oog te hebben voor de negatieve effecten van sociale cohesie.

Sociale cohesie is een meerduidelijk en meerdimensionaal begrip. Ondanks de vele definities en de verschillende theorieën waarin deze zijn opgenomen, keren een aantal elementen vaak terug (idem, p.9). De vertogen verwijzen naar de coherentie van een sociaal of politiek systeem, de binding die mensen daarmee hebben en hun onderlinge betrokkenheid of solidariteit. Sociale cohesie of sociale samenhang betreft de interne bindingskracht van een sociaal systeem. Deze wordt gekenmerkt door groepsidentificatie en saamhorigheidsgevoelens, frequente en intensieve contacten tussen leden, veel onderling vertrouwen tussen dezen, gedeelde normen en waarden en participatie in het groepsleven.

Sociale cohesie manifesteert zich op diverse schaalniveaus: nationaal of regionaal niveau, plaatselijke gemeenschappen, groepen of organisaties. Sociale cohesie neemt ook een andere vorm aan naar gelang de sociale nabijheid van relaties. Van gezin, familie, vrienden, collega's buurtgenoten, het opkomen voor bepaalde (armlastige) groepen in de samenleving en participeren in politieke acties, tot donaties (idem, p. 10). Voor oude vormen van betrokkenheid komen nieuwe in de plaats. Hierover zijn sociale wetenschappers zowel pessimistisch als meer optimistisch (idem, p.11). Over nieuwe verschijningsvormen wordt bijvoorbeeld gesproken in termen van lichte gemeenschappen (Duyvendak & Hurenkamp, 2004).

Sociale cohesie verwijst naar de interne samenhang van een sociaal systeem met een functionele en een normatieve component.¹ 'Sociale cohesie vereist dat mensen hun persoonlijke belangen afstemmen op een gemeenschappelijk belang. Zij houden in hun activiteiten rekening met elkaar en controleren elkaar (formeel of informeel) op naleven van gezamenlijk onderschreven normen. [...] De maatschappelijke effecten van sociale cohesie zijn ambigue. Duurzame, frequente en intensieve onderlinge relaties tussen leden bevorderen in hoge mate de interne cohesie van een groep, maar op de betrokkenheid bij andere groepen hebben deze het tegengestelde effect' (De Hart, 2002: 11-12).

¹ Overigens is er ook de rationele keuzetheorie die minder op collectief maar meer op individueel niveau redeneert: Mensen gaan sociale relaties aan om met zo min mogelijk kosten hun eigen belang na te streven.

Invloed van - en op - sociale samenhang

Een belangrijke conclusie van deze literatuurverkenning is dat sociale samenhang veel vaker de te verklaren variabele is dan de verklarende. Met andere woorden: er is veel meer geschreven over welke factoren van invloed zijn op sociale samenhang, dan over de zaken waar sociale samenhang van invloed op is. Voorbeelden hiervan zijn onderzoek naar de effecten van herstructurering (Wittebrood, 2007; Kam & Needham, 2003), de invloed van het hebben van werk op sociale integratie en samenhang (Korver & Wilthagen, 2001) of de invloed van onderwijs op sociale samenhang (Green et al., 2006). Ook verschillende internationale publicaties gaan over de invloed op sociale samenhang, bijvoorbeeld van onveiligheidsgevoelens (Council of Europe, 2005). Een ander voorbeeld: het NWO stimuleringsprogramma Sociale Cohesie (dat liep van 1997 tot 2007) besteedde aandacht aan verklarend en beschrijvend onderzoek naar participatie, binding en maatschappelijke betrokkenheid. Het vraagstuk van sociale cohesie is door Evenblij (2007: 11) vertaald als: Welke condities en mechanismen, genereren, onderhouden, bevorderen of ondermijnen solidariteit, vertrouwen en binding tussen sociale partners? De antwoorden uit de vele studies wijzen volgens Evenblij in dezelfde richting: wat nodig is, is respect voor en erkenning van de eigen identiteit. Alleen dan kan sociale cohesie worden gestimuleerd. De auteur wijst erop dat het stil is geweest rondom de resultaten van het onderzoeksprogramma.

Daarnaast is uiteenlopende literatuur beschikbaar over hoe sociale samenhang te meten is, nationaal (De Hart, 2002) en internationaal (Rajulton et al., 2007; Stanley, 2003; Berger-Schmitt, 2002). Berger-Schmitt wijst bijvoorbeeld op de complexiteit van het meten van sociale cohesie: verschillende componenten of aspecten kunnen zowel *onderdeel* als *resultaat* van het concept sociale cohesie zijn.

Door het verkennende karakter zijn niet alle bevindingen altijd in hun context geplaatst, vooral wanneer het buitenlandse publicaties betreft. Ook wordt niet altijd duidelijk hoe sociale samenhang precies geoperationaliseerd is. Zoals gezegd wordt verwezen naar de oorspronkelijke literatuur voor de precieze omschrijving en meting van de begrippen.

3 *Effecten van sociale samenhang*

Putnam (2000) zet in zijn boek *Bowling Alone* uiteen dat sociale structuren een fundamentele invloed hebben op het creëren van een gelukkige, onbezorgde, goed opgeleide, gezonde en veilige maatschappij. Putnam presenteert empirisch materiaal waaruit onder meer blijkt dat in Amerikaanse staten die hoog scoren in *sociaal kapitaal*², de scholen beter functioneren, dat gewelddadige misdrijven minder vaak voorkomen en dat de volksgezondheid er beter is (Blokland, 2002). Sociaal kapitaal vergroot de levenskansen van individuen en maakt hen gelukkiger. Het heeft zelfs een voorspellende waarde voor zelfmoordstatistieken. Maar het staat er niet best voor met het sociaal kapitaal en Putnam wijst op de gevolgen van uiteenvallende sociale structuren op lichamelijke, geestelijke en civiele gezondheid (Blokland, 2001, 2002).

Veiligheid en leefbaarheid

Veiligheid en veiligheidsbeleving hangen sterk samen met aspecten van sociale cohesie en integratie in de betreffende buurt (De Hart 2002; Wittebrood, 2007; Elffers & De Jong, 2004; Sampson et al., 1997).

Met het rapport *Zekere banden* concludeert het SCP dat 'er geen uitholling van de sociale cohesie over de hele linie heeft plaatsgevonden. Wel lijkt er sprake van wisseling van de wacht: oude vormen van cohesie worden vervangen door nieuwe. (...) Het blijkt dat een sterke sociale cohesie tussen buurtgenoten de kans slachtoffer te worden van uiteenlopende vormen van criminaliteit beduidend verkleint. (...) Een sterke sociale cohesie in een buurt is tevens direct verbonden met minder onveiligheidsgevoelens bij bewoners' (De Hart, 2002: 1). Etnische afkomst en sociale status van buurtbewoners zijn daarbij van minder belang.

Elffers & De Jong (2004) tonen aan dat er behalve criminaliteit ook een aantal andere elementen een grote rol spelen bij de beleving van veiligheid. Deze determinanten zijn: vervreemding van buurtgenoten, overlast, verkeersproblematiek, de rol van de politie, de terugtrekkende overheid, de rol van de media en buurtwerk.

Resultaten van een studie naar slachtofferschap (Goudriaan et al., 2006) laten zien dat sociale cohesie en sociaal-economische achterstand van een buurt, een positieve invloed hebben op de bereidheid aangifte te doen bij de politie. Het vertrouwen in de effectiviteit van de politie heeft geen invloed op de aangiftebereidheid.

In tegenstelling tot resultaten van onderzoek in Amerika en Nederland, constateren Braziliaanse onderzoekers (Villarreal & Silva, 2006) dat meer cohesie tussen buurtbewoners niet significant samenhangt met lagere criminaliteitscijfers, maar wel samenhangt met het feit dat mensen een hoger risico ervaren om slachtoffer te worden. Echter, in buurten met sociale en fysieke onrust/overlast zijn bewoners vaker slachtoffer van geweld, terwijl bewoners geen verhoogd risico ervaren om slachtoffer te worden. De onderzoekers stellen dat het effect van sociale cohesie op risicoperceptie verklaard wordt door een grotere verspreiding van informatie over misdaden in buurten met een grotere samenhang, waar bewoners dus meer contact hebben met elkaar.

² Sociaal kapitaal is een kwestie van sociale netwerken, en zijn essentie ligt in iets doen met anderen boven iets doen voor anderen (Blokland 2002, 104). Putnam onderscheidt bonding (contacten binnen de eigen groep) en bridging (contacten tussen de eigen groep en anderen).

Stafford et al.(2003) laten zien dat een hoge mate van tolerantie en respect voor anderen niet altijd wordt geconstateerd in buurten waar vertrouwen en samenhang groot zijn. De positieve effecten van vertrouwen en samenhang in een buurt kunnen worden tegengewerkt door beperkingen in persoonlijke vrijheid. Ook een omgeving waarin tolerantie of diversiteit niet worden bevorderd kan belemmerend werken. Verder neigen buurten waar familieverbanden dominant zijn ertoe minder tolerant te zijn.

Ryan et al.(2005) deden onderzoek naar de invloed van verbondenheid met de buurt (community attachment) op vrijwillige deelname aan projecten om plattelandsgemeenschappen te verbeteren. Onderzoekresultaten bevestigen de verwachte positieve invloed van lokale sociale verbanden (zwak informeel, sterk informeel en formeel) op de twee vormen van verbondenheid met de buurt (solidarity of interest en solidarity of sentiments). Deze beïnvloeden op hun beurt vrijwillige participatie positief.

Naast de genoemde effecten van sociale cohesie op veiligheid laten Wittebrood & Van Dijk (2007) zien dat in buurten met veel cohesie de inwoners meer tevreden zijn met hun woonomgeving en de buurt. Het effect van sociale cohesie is relatief groot (p.29, 34). Dekker (2006) laat zien dat sociale cohesie een positief effect heeft op participatie van bewoners in een samenwerkend beleid.

Amerikaans onderzoek (Sampson et al., 1997) in buurten van Chicago laat zien dat de combinatie van solidariteit/onderling vertrouwen en de wil van burgers om in te grijpen in delinquent gedrag in de buurt, een grote bijdrage levert aan de veiligheid. Ook verklaart het een substantieel deel van de relatie tussen criminaliteit en de klassieke buurtkenmerken, zoals sociaaleconomische status, immigrantenconcentratie, en verhuismobiliteit. Deze combinatie van sociale cohesie en informele sociale controle wordt door Sampson en zijn collega's aangeduid als collective efficacy (te vertalen als collectieve zelfredzaamheid) (p.20).

Samenvattend

- Sterke sociale cohesie verkleint de kans om slachtoffer te worden en vermindert onveiligheidsgevoelens. Ondanks dat heeft een enkel buitenlands onderzoek ook laten zien dat in buurten met sterke sociale cohesie mensen een hoger risico ervaren om slachtoffer van geweld te worden. De verklaring die de onderzoekers hiervoor geven is dat mensen met meer onderling contact, beter op de hoogte zijn van de misdaden in de buurt en daardoor een hoger risico ervaren.
- Daarnaast blijkt dat wanneer er meer sociale cohesie is, mensen eerder bereid zijn aangifte te doen bij de politie.
- In buurten met veel cohesie zijn bewoners meer tevreden met hun woonomgeving.
- Sociale cohesie heeft een positief effect op participatie van bewoners in samenwerkend beleid, zoals het verbeteren van hun buurt.
- Buurten met dominante familieverbanden neigen ertoe minder tolerant te zijn.
- De combinatie van sociale cohesie en informele sociale controle leiden tot collectieve zelfredzaamheid.

Gezondheid

Onderzoek naar de samenhang tussen sociale samenhang en gezondheid lijkt, vooral in Nederland, nog een vrij onontgonnen terrein. Internationaal onderzoek laat desondanks interessante bevindingen zien. De wereldgezondheid organisatie WHO (Wilkinson & Marmot, 2003) heeft een op wetenschappelijke inzichten gebaseerde lijst opgesteld met tien sociale determinanten van gezondheidsongelijkheid. In deze publicatie stelt de WHO dat goede sociale relaties in belangrijke mate bijdragen aan de gezondheid (p.22-23). Sociale isolatie en uitsluiting worden geassocieerd met vroegtijdig overlijden en slechtere kansen om een hartaanval te overleven. Het gebrek aan hechte relaties kunnen leiden tot een slechtere mentale en psychische gezondheid. Sociale cohesie,

gedefinieerd als de kwaliteit van sociale relaties en het bestaan van vertrouwen, wederzijdse verbintenissen en respect in gemeenschappen of in de wijdverbreide samenleving, helpt mensen en hun gezondheid te beschermen. Een studie³ toont aan dat in een gemeenschap met meer sociale cohesie minder hartziekten voorkomen. Wanneer sociale cohesie afneemt, nemen de hartziekten toe. Daarnaast kunnen voorzieningen voor ontmoeting en sociale interactie geestelijke gezondheid verbeteren, zo stelt de WHO.

Bath en Gardiner (2005) deden bij mensen ouder dan 65 jaar onderzoek naar de samenhang tussen sociale betrokkenheid (geoperationaliseerd als sociale participatie) en gezondheid. Ze laten zien wanneer mensen meer sociaal betrokken zijn, ze minder vaak geneigd zijn een dokter te bezoeken. Ook kan meer sociale betrokkenheid in verband gebracht worden met het minder gebruik maken van hulp in de huishouding (home help services).

Stafford et al. (2002) stellen dat onderzoek naar aspecten van de woonomgeving die de gezondheid bevorderen of benadelen in de kinderschoenen staat. Eén mogelijk belangrijk aspect dat van invloed is op de gezondheid, is de sociale cohesie in een buurt. De mate van tolerantie, vertrouwen, verbinding en participatie in georganiseerde activiteiten zijn lager in armere buurten en hangen samen met slechtere gezondheid. Maar ook zij merken op dat niet alle aspecten van sociale cohesie bevorderlijk hoeven te zijn voor de gezondheid: mensen die in buurten wonen waar de familieverbanden belangrijk zijn, hadden een slechtere gezondheid. Deze studie biedt inzicht in hoe de buurt van invloed kan zijn op gezondheid en wijst erop dat sociale cohesie verantwoordelijk is voor een deel van dit effect.

Ook Fone et al. (2007) hebben sterke vermoedens dat sociale cohesie van invloed is op de geestelijke gezondheid van mensen. De relatie tussen sociale cohesie op wijkniveau en de individuele mentale gezondheid is onderzocht. De onderzoekers concluderen dat sociale cohesie, maar ook lage inkomens op wijkniveau, in potentie belangrijk determinanten zijn voor mentale gezondheid. Ze stellen dat verder onderzoek over causale verbanden tussen de invloed van de sociale leefomgeving en de mentale gezondheid zou moeten gaan.

Ander onderzoek (Reidpath, 2003) behandelt het idee dat de aanwezigheid van raciale spanningen en toenemende raciale heterogeniteit in verband kan worden gebracht met een slechtere gezondheid. Dit effect zou waarneembaar zijn bij zowel de minderheid als de meerderheid. In de Verenigde Staten is het verband tussen het sterftcijfer en raciale homogeniteit onderzocht. Conclusie: het niveau van raciale homogeniteit hangt significant samen met (leeftijd-gecorrigeerde) sterftcijfers voor zowel blanken als zwarten. De resultaten lijken de hypothese te ondersteunen dat in samenlevingen die intolerant zijn, sterftcijfers stijgen als het aandeel raciale of etnische minderheden toeneemt in de populatie.

In de lijn van deze bevindingen laat een onderzoek in Canada (Abada et al., 2007) zien dat concentratie van raciale minderheden in buurten een negatief effect heeft op de algemene gezondheidstoestand en symptomen van depressie bij Canadese adolescenten. Ook is onderzoek gedaan naar de rol van samenhang in de buurt en de mate waarin dit bijdraagt aan de gezondheid van adolescenten. De bevindingen laten zien dat een concentratie van minderheden samengaat met een nadelige gezondheidssituatie van jeugd uit de minderhedengroepen. Wel blijkt buurtsamenhang een beschermende factor te zijn voor de gezondheidssituatie van adolescenten die in een buurt wonen met een hoge concentratie minderheden.

Caughy et al. (2003) deden een interessante bevinding over de samenhang tussen verbondenheid met de buurt (algemeen gemeenschapsgevoel en hoe goed mensen hun buren kennen) en de

³ Het is onduidelijk naar welke van de volgende twee publicaties de WHO precies verwijst: Kaplan GA et al. Social connections and mortality from all causes and from cardiovascular disease: prospective evidence from eastern Finland. *American Journal of epidemiology*, 1988,128:370-380. Of: Kawachi L. et al. A prospective study of social networks in relation to total mortality and cardiovascular disease in men in the USA. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 1996, 50 (3): 245-251.

aanwezigheid van gedragsproblemen bij jonge (preschool) kinderen. Resultaten wijzen erop dat deze samenhang verschilt, afhankelijk van de mate van economische verpaupering/verarming van een buurt. In rijke buurten hadden kinderen van wie de ouders aangaven weinig burens te kennen, meer problemen (angstig/depressief) vergeleken met kinderen van wie de ouders veel van hun burens kennen. Echter, kinderen in arme buurten van wie de ouders aangaven weinig burens te kennen, hadden minder problemen vergeleken met kinderen van wie de ouders veel burens kennen.

Drukker et al. (2003) deden onderzoek naar de effecten van verloedering en sociale cohesie op gezondheidsaspecten van kinderen. Uit een multivariate analyse blijkt dat de relaties wel consistent dezelfde richting aangeven, maar niet statistisch significant zijn. Verloedering heeft op zichzelf wel een negatief effect op de gezondheid. Hetzelfde geldt voor informele sociale controle, maar dan in positieve zin.

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat de oorzaak van een slechtere leefsituatie van groepen met maatschappelijke problemen niet zozeer de beschikbaarheid van maatschappelijke hulpbronnen zoals opleiding, werk en inkomen is. De oorzaak is eerder het ontbreken van zelfredzaamheid en het ontbreken van sociale netwerken. Het feit of mensen in een maatschappelijk marginale positie terecht komen is mede afhankelijk van de zelfredzaamheid en de beschikbaarheid van voorzieningen en sociale netwerken waarop kan worden teruggevallen. Mensen ondervinden dan ernstige problemen op verscheidene gebieden tegelijk en weten de weg naar compenserende voorzieningen of informele steun niet te vinden (Roes, 2002).

Ook het RIVM verwijst vooral naar buitenlands onderzoek in een inventarisatie naar de mogelijke gezondheidsgevolgen van ongunstige sociale relaties. Sociale relaties kunnen de gezondheid op verschillende manieren beïnvloeden. Zo stelt Tjihuis (2002) dat sociale steun van invloed is op het beloop van kanker, hart- en vaatziekten en lichamelijk functioneren. Maar ook dat tekort aan sociale steun de kans vergroot op psychische (on)gezondheid en sterfte onder ouderen (zie ook Witte, 2004).

Samenvattend

- Goede sociale relaties dragen bij aan het beschermen van de gezondheid.
- Meer sociale cohesie hangt samen met het voorkomen van hartziekten.
- Ontmoetingsvoorzieningen kunnen de geestelijke gezondheid verbeteren.
- Wanneer oudere mensen (65+) meer sociaal betrokken zijn, zijn ze minder geneigd een dokter te bezoeken.
- Ook kan meer sociale betrokkenheid van oudere mensen (65+) in verband worden gebracht met het minder gebruik maken van hulp in de huishouding.
- Sociale cohesie in de buurt draagt over het algemeen bij aan een betere gezondheid, hoewel in buurten met sterke familiebanden de gezondheidsvoordelen veel minder groot zijn.
- Amerikaans onderzoek laat zien dat wanneer raciale spanningen toenemen, dit in verband kan worden gebracht met een slechtere gezondheid en een toename van sterftecijfers.
- Uit Canadees onderzoek blijkt dat buurtsamenhang een beschermende factor is voor de gezondheidssituatie van adolescenten die in een buurt wonen met een hoge concentratie minderheden.
- Verbondenheid met de buurt hangt samen met de aanwezigheid van gedragsproblemen bij jonge kinderen. Deze samenhang verschilt afhankelijk van de mate van economische verpaupering van de buurt. In arme buurten leidt veel onderling contact van hun ouders tot meer gedragsproblemen, terwijl in de rijkere buurten meer onderling contact van hun ouders juist minder gedragsproblemen tot gevolg heeft.
- Een belangrijke oorzaak van een slechtere leefsituatie van mensen met problemen is het ontbreken van zelfredzaamheid en het ontbreken van sociale netwerken.

Jongeren

Bij het zoeken naar de betekenis van sociale samenhang voor jongeren, lijkt de aandacht in het onderzoek vooral uit te gaan naar de bijdrage die onderwijs kan leveren aan het bevorderen van sociale cohesie (zie bijvoorbeeld Peschar, 2005; Naber 2004; Green & Preston, 2001; Green et al. 2006).

Wel constateert Veenman (1999) dat 'ondanks de gunstige toekomstperspectieven voor grote delen van de Nederlandse jeugd er groepen (uit sociaal zwakkere milieus en van allochtone herkomst) zijn, die in het onderwijs, op de arbeid- en woningmarkt en in de sociale zekerheid achterblijven. Volgens de auteurs is er ten aanzien van deze groepen sprake van uitsluiting op grond van cultuurgebonden selectiemechanismen, als bijvoorbeeld kennis van onuitgesproken regels en gebruiken in het maatschappelijk verkeer.' In het verlengde van deze constatering is het aannemelijk dat het bevorderen van sociale samenhang een bijdrage kan leveren aan het bestrijden van deze achterstand. Veenman pleit dan ook voor nader onderzoek naar de relatie tussen marginalisering en sociale cohesie. Onder welke voorwaarden wordt duurzame sociaal-economische achterstand bevorderd of belemmerd door een sterke binnengroepscohesie? Wat is de betekenis van een sociaal isolement voor jongeren?

Uit Amerikaans onderzoek (Hawkins et al., 1992, Elliott et al., 1996) blijkt dat wanneer jongeren binding hebben met de wijk, hier een beschermende invloed vanuit gaat en het risico op probleemgedrag van jongeren wordt vermindert.

Onderzoek naar sociale omgang van jongeren (onder andere met leeftijdsgenoten en 'rolmodellen') laat zien dat deze van invloed is op later gedrag. Zo lijken informele ondersteuningsmechanismen een belangrijk criminaliteits- en probleemgedrag reducerend effect te hebben (Leeuw 1989, p.441).

Aanknopingspunt vormt wellicht het onderzoek naar de invloed van leeftijdsgenoten (o.a. Steinberg & Sheffield Morris, 2001 in Naber 2004). De manier waarop jongeren omgaan met hun sociale omgeving kenmerkt zich door binding en hechting aan de groep waar ze bij willen horen. Jongeren en hun vrienden vertonen vaak overeenkomstig gedrag, omdat relaties ontstaan tussen jongeren die in dezelfde omstandigheden opgroeien en omdat ze vrienden kiezen met dezelfde attitude en oriëntatie.

Samenvattend

- Veel onderzoek is gedaan naar de bijdrage van onderwijs aan sociale samenhang. Er zijn aanwijzingen dat het bevorderen van sociale samenhang een bijdrage kan leveren aan het bestrijden van de achterstand van jongeren in het onderwijs, arbeidsmarkt en woningmarkt.
- Wanneer jongeren meer binding hebben met de wijk gaat hiervan een beschermende invloed uit en vermindert het risico op probleemgedrag van jongeren.
- Informele ondersteuning van jongeren heeft een criminaliteits- en probleemgedrag reducerend effect.

Arbeid en economie

In de literatuur is sociale samenhang zelden een term die onderzoekers in combinatie met arbeid en economie hanteren. Sociale uitsluiting, armoede en sociale ongelijkheid zijn in dit verband de terminologieën die gebezigd worden. In hoeverre onderzoek is gedaan naar de invloed van sociale samenhang hierop, is in deze verkenning weinig zicht verkregen. Het vergt een nadere bestudering van de vele treffers die het zoeken met genoemde termen opleveren. Er bestaat veel Europese literatuur over sociale insluiting en uitsluiting. Het gaat over de uitsluiting van specifieke groepen (verstandelijk gehandicapten, ouderen, jongeren, minderheden). Ook behandelt deze literatuur hoe

sociale uitsluiting te bestrijden is, bijvoorbeeld door het inzetten van bepaalde ICT toepassingen, sport of de rol van kunst en cultuur.

Een aantal opmerkingen is alvast te maken.

De Council of Europe (2004) heeft gepubliceerd over de bijdragen van consumentengedrag en ander economisch handelen aan sociale cohesie. Het betreft echter een verkenning van de invloed van (economische) factoren op sociale cohesie en niet welke effecten sociale cohesie heeft op dit handelen.

Uit een onderzoek van Peters et al. (1992) blijkt dat een omvangrijk netwerk van vrienden, kennissen en medeleden van verenigingen bij mannen leidt tot betere kansen op de arbeidsmarkt. Bij vrouwen is dit niet het geval.

Een essay van Korver en Wilthagen (2001)⁴ bestrijdt de WRR-stelling dat arbeidsparticipatie de koninklijke weg is naar sociale integratie. 'Als wordt uitgegaan van de aanname dat arbeidsparticipatie noodzakelijk is om door middel van sociale contacten en netwerken voldoende te kunnen integreren in de maatschappij wordt daarmee impliciet gesteld dat dit voor werklozen en andere zogenoemde 'niet-actieven' een ongrijpbaar ideaal zal blijven zolang zij er niet in slagen om (weer) een betaalde baan te vinden. Empirisch houdt deze idee geen stand. Ook niet-werkenden ontleen belangrijke sociale contracten aan hun functioneren in gezin, familie, buurt en verenigingen. Bovendien weten velen zich op verschillende wijzen maatschappelijk nuttig te maken. Conceptueel is de heiligverklaring van arbeidsparticipatie dan ook op twee gronden voorbarig en onterecht', aldus Korver en Wilthagen (2001: 54).

Ten eerste zijn burgers niet enkel calculerende wezens. Ten tweede worden contacten buiten het werk om vaak genegeerd. Door te gaan werken worden bijvoorbeeld ook sociale contacten en netwerken verbroken of beschadigd.

Engbersen (1990) heeft mechanismen van uitsluiting van langdurig werklozen beschreven. De zogeheten reproductie van armoede kan bijvoorbeeld plaatsvinden doordat mensen beperkte of bepaalde sociale netwerken hebben. Wanneer iemand in een isolement leeft of wanneer iemand in bepaalde kringen verkeerd, is de kans groter dat diegene een verminderd perspectief heeft om vooruit te komen.

Samenvattend

- Een omvangrijk netwerk van vrienden, kennissen en medeleden van verenigingen leidt tot betere kansen op de arbeidsmarkt. Dit geldt voor mannen, voor vrouwen is dit niet het geval.
- Voor mensen met beperkte sociale netwerken is de kans groter dat diegene minder perspectief heeft om vooruit te komen.

⁴ Feitelijk behandelt dit essay de tegengestelde richting van het verband waar wij naar op zoek zijn. De centrale vragen van studie luiden: 1) bevordert arbeidsparticipatie de integratie van mensen in de samenleving en 2) is deze integratie zodanig dat ze ook de sociale samenhang (cohesie) versterkt?

4 *Conclusies en suggesties voor verder onderzoek*

In het gevonden onderzoek is sociale samenhang veel vaker het te verklaren fenomeen, dan wanneer er onderzocht wordt of de mate van sociale samenhang andere zaken verklaard. De literatuurverkenning laat zien dat verschillende onderzoeken effecten van sociale samenhang op gezondheid, veiligheid en leefbaarheid met cijfers staven of in ieder geval aannemelijk maken. De gepresenteerde resultaten zijn waarschijnlijk nog niet volledig. Niet alle literatuur die voor dit onderwerp relevant is, wordt namelijk door de gebruikte zoektermen (zie bijlage) ontsloten.

We hebben gezien dat meer sociale samenhang bijdraagt aan een betere leefbaarheid en veiligheid in buurt en wijk zoals wordt nagestreefd in het eerste prestatieveld van de Wmo. Voor de andere prestatievelden in de Wmo zijn ook interessante bevindingen gedaan. Een voorbeeld is dat meer sociale betrokkenheid in verband staat met het minder gebruik maken hulp in de huishouding en het minder frequent bezoeken van een dokter door ouderen. Het bevorderen van sociale samenhang kan op deze manier bijdragen aan het meer zelfstandig functioneren van mensen met een beperking (prestatieveld 5). Maar ook kan het bevorderen van sociale samenhang invulling geven aan de op preventiegerichte ondersteuning van jeugdigen die problemen hebben met opgroeien en van hun ouders die problemen ondervinden met opvoeden (prestatieveld 2). Aanwijzingen zijn er ook dat meer sociale samenhang bijdraagt aan een betere gezondheid.

Het is mogelijk om in de relevante literatuur op de genoemde punten nauwkeuriger en uitgebreider te zoeken naar de precieze samenhang. Hoe robuust zijn de gevonden verbanden, hoe loopt de verklaring precies, welke metingen zijn exact verricht en welke beleidsaanbevelingen volgen daaruit? Conceptueel valt ook een en ander uit te werken (zie bijvoorbeeld Blokland, 1998). Daarnaast kan nog een stap verder worden gegaan. In Nederland is niet veel onderzoek gedaan naar de kosten en opbrengsten van interventies zoals sociale samenhang. Los van de vraag of er effecten zijn te vinden van een betere sociale samenhang op andere terreinen en welke bijdrage precies wordt geleverd, is het de vraag of deze bijdrage ook nog eens efficiënt is ten opzichte van andere interventies. De behoefte aan inzicht op dit vlak is groot (Ecorys, 2006; Doorten, I. & R. Rouw, 2006).

Literatuurlijst

- Abada, T., Hou, F., & Ram, B. (2007). Racially mixed neighbourhoods, perceived neighbourhood social cohesion, and adolescent health in Canada. *Social science & medicine*, 65(10), 2004-2017.
- Bath, P.a., & Gardiner, A. (2005). Social engagement and health and social care use and medication use among older people. *Eur J Ageing* 2, 56-63.
- Berger-Schmitt, R. (2002). Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement. *Social Indicators Research*, 58 (1/3), 403-428.
- Blokland-Potters, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt: sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen : Kok Agora.
- Blokland, T. (2001). Robert Putnam - over de waarde van sociaal kapitaal. *Facta*, 9(4), 10-13.
- Blokland, T. (2002). Stand van zaken - Waarom de populariteit van Putnam zorgwekkend is: een bespreking van Robert Putnams benadering van sociaal kapitaal. *B en M*, 29(2), 101-109.
- Caughy, M. O'Brien, P., o'Campo, J., & C. Muntaner (2003). When Being Alone Might Be Better: Neighbourhood Poverty, Social Capital, and Child Mental Health. *Social Science & Medicine*, 57(2), 227-237.
- Dekker, K. (2006). *Governance as glue. Urban governance and social cohesion in post - WWII neighbourhoods in the Netherlands*. Utrecht, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht. Proefschrift.
- Doorten, I., & Rouw, R. (2006). *Opbrengsten van sociale investeringen*. Amsterdam: SWP Uitgeverij/ Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO).
- Drukker, M., Kaplan, C., Feron, F., & Os, J. van (2003). *Children's health-related quality of life, neighbourhood socio-economic deprivation and social capital*. Uitgever onbekend.
- Duyvendak, J.W., & Hurenkamp, M. (2004). *Kiezen voor de kudde*. Amsterdam: Van Gennep.
- Ecorys (2006). *Inventarisatie kosten-batenanalyses voor het sociale domein. Een overzicht van relevante studies en inzichten*. Eindrapport. Rotterdam: ECORYS Nederland BV.
- Elffers, H., & Jong, W. de (2004). *'Nee, ik voel me nooit onveilig' Determinanten van sociale veiligheidgevoelens*. Den Haag: Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Werkdocument 5.
- Elliott, D.S., Wilson, W.J., Huizinga, D., Sampson, R., Elliott, A., & Rankin, B. (1996). The effects of neighbourhood disadvantage on adolescent development. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 33, 389-426.

Engbersen, G. (1990). *Publieke Bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Heruitgave 2006, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Council of Europe (2004). *Ethical, solidarity-based citizen involvement in the economy : a prerequisite for social cohesion / Engagement éthique et solidaire des citoyens dans l'économie : une responsabilité pour la cohésion*. Strasbourg : Council of Europe Publishing. Trends in social cohesion = Tendances de la cohésion sociale ; no. 12.

Council of Europe (2005). *Security and social cohesion: deconstructing fear (of others) by going beyond stereotypes / L'approche de la sécurité par la cohésion sociale : déconstruire la peur (des autres) en allant au-delà des stéréotypes*. Strasbourg : Council of Europe Publishing. Trends in social cohesion = Tendances de la cohésion sociale ; no. 11,

Evenblij, M. (2007). *Respect! : onderzoek naar sociale cohesie in Nederland*. Amsterdam: Aksant.

Fone, D., Dunstan, F., Lloyd, K., Williams G., Watkins, J., & Palmer, S. (2007). Does social cohesion modify the association between area income deprivation and mental health? A multilevel analysis. *International journal of epidemiology*, 36 (2), 338-344.

Goudriaan, H., Wittebrood, K., & Nieuwbeerta, P. (2006). Neighbourhood Characteristics and Reporting Crime: Effects of Social Cohesion, Confidence in Police Effectiveness and Socio-Economic Disadvantage. *British Journal of Criminology*, 46(4), 719-742.

Green, A., & Preston, J. (2001). Education and Social Cohesion: Recentring the Debate. *Peabody journal of education*, 76(3), 247-284.

Green, A., Preston, J. & Janmaat, J.G. (2006). *Education, equality and social cohesion: a comparative analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hart, J. de (red.). (2002). *Zekere banden: sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hawkins, J.D., Catalano, R.F., & Miler, J.Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.

Kam, G., & Needham, B. (2003). *Een hele opgave. Over sociale cohesie als motief bij stedelijke hertstructurering*. Nijmegen: DGW/NETHUR Partnership 24

Korver, A., & Wilthagen, A.C.J.M. (2001). *Het werkdadige verband tussen arbeidsparticipatie, sociale integratie en sociale cohesie*. NWO. Conceptuele studies Sociale cohesie, maatschappelijke participatie, binding en betrokkenheid.

Leeuw, F.L. (eindred.). (1989). *Sociale bindingen van jongeren, kleine criminaliteit en beleid: een stand-van-zaken-onderzoek in tien sociaal-wetenschappelijke vakgebieden*. Arnhem / Gouda Quint. Oorspronkelijke uitgave: Leiden : Leids Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek, RU Leiden, 1987.

Naber, P. (2004). *Vriendschap en sociale cohesie: de rol van leeftijdgenoten n de opvoeding van jeugd*. Den Haag: Hogeschool in Holland.

- Peschar, J.L. (2005). *Over samenhang gesproken: kanttekeningen bij onderzoek naar ongelijkheid en sociale cohesie in de onderwijssociologie*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Gedrags- en Maatschappijwetenschappen.
- Peters, A., F. Tazelaar & W. Jansen (1992). *Sociale hulpbronnen, arbeidsmarktgedrag en baanmobiliteit*. Utrecht: Vakgroep Sociologie Rijksuniversiteit Utrecht/ Stichting Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rajulton, F., Ravanera, Z.R., & Beaujot, R. (2007). Measuring Social Cohesion: An Experiment using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering, and Participating. *Social Indicators Research*, 80(3) 461-492.
- Reidpath, D.D. (2003). 'Love thy neighbour'- it's good for your health: a study of racial homogeneity, mortality and social cohesion in the United States. *Social science & medicine*, 57(2) 253-262.
- Roes, Th.H. (2002). *Sociale cohesie en sociale infrastructuur. Verkenning van beleidsmogelijkheden en bestuurlijke modellen*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau. Werkdocument 79.
- Ryan, Vernon D., Kerry Agnitsch, Lijun Zhao, & Mullick, Rehan (2005). Making Sense of Voluntary Participation: A Theoretical Synthesis. *In: Rural Sociology*, 70(3), 287-313.
- Sampson, R.J., Raudenbush, S.W., & Earls, F. (1997). Neighborhoods and violent crime. *Science*, 277, 918-924.
- Stafford, M., Bartley M., Sacker A., Marmot M., Wilkinson R., Boreham R., & Thomas, R. (2003). Measuring the social environment: Social cohesion and material deprivation in English and Scottish neighbourhoods. *Environment and planning, Part A, International journal of urban and regional research*, 35(8).
- Sociaal Cultureel Planbureau (2002). Sociaal contact goed voor veiligheid, een onderzoek naar de ontwikkeling van sociale cohesie, veiligheid en fysieke kwaliteit van de woonomgeving. *MO/Samenlevingsopbouw*, 21(189), 24-25.
- Stafford, M., M. Bartley, R. Boreham, R. Thomas, R. Wilkinson, M. Marmot (2002). *Geographical Inequalities in Health - Can Neighbourhood Social Cohesion Help Explain Them?* Australia, Brisbane: International Sociological Association.
- Stanley, D. (2003). What Do We Know about Social Cohesion: The Research Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 28 (1), 5-17.
- Steinberg, L & A. Sheffield Morris (2001). Adolescent Development. *Annual Review of Psychology. Annual*, 83-111
- Tijhuis, M.A.R. (2002). Wat zijn de mogelijke gezondheidsgevolgen van ongunstige sociale relaties? *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM.

Veenman, J. (1999). *Maatschappelijke tweedeling & sociale cohesie: toekomstperspectief voor jeugd*. Assen: Van Gorcum

Villarreal, A. & B.F.A. Silva (2006). Social Cohesion, Criminal Victimization and Perceived Risk of Crime in Brazilian Neighborhoods. *Social Forces*, vol. 84, (3)1725-1753.

Wilkinson, R. & M. Marmot (ed.). (2003). *Social determinants of health: the solid facts. 2nd edition*. World Health Organization Europe.

Witte, K.E. (2004). Wat zijn de determinanten van psychische (on)gezondheid? *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM.

Wittebrood, K. & T. van Dijk (2007). *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Verantwoording methoden van literatuurverzameling

Doorzochte databases:

Verwey-Jonker Instituut (Cardbox)
NJI/NIZW
PICARTA
Sociological Abstracts

Verwey-Jonker Instituut (Cardbox)

Gebruikte zoektermen:

Buurtbinding
Gemeenschapsgevoel
Leefbaarheid
Maatschappelijke betrokkenheid
Sociaal kapitaal
Sociale binding
Sociale cohesie
Sociale insluiting
Sociale interactie
Sociale leefomgeving
Sociale netwerken
Sociale samenhang
Sociale uitsluiting
Solidariteit
Tolerantie
Vertrouwen

Bonding community
Bonding neighbo(u)rhood
Bridging community
Bridging neighbo(u)rhood
Community attachment
(inter)community relations
Neighbo(u)rhood interaction
Relations divers neighbo(u)rhood
Social capital
Social exclusion
Social inclusion
Solidarity

NIZW Catalogus

Gebruikte zoektermen:

- sociale contacten
- sociale cohesie
- sociale samenhang
- sociale relaties
- sociale binding

Nederlands Jeugd Instituut: Catalogus

Gebruikte zoektermen:

- sociale contacten
- sociale cohesie
- sociale samenhang
- sociale relaties
- sociale binding

PICARTA

Gebruikte zoektermen:

sociale contacten; sociale cohesie; sociale samenhang; sociale relaties

gecombineerd met:

opbrengst*; uitkomst*; evaluatie*; resulta*; onderzoek*

gecombineerd met:

gezond*; veilig*; arbeid*; jongere*; leefbaar*; buurt*; wijk*

sociale contacten; sociale cohesie; sociale samenhang; sociale relaties

gecombineerd met:

effect*; opbrengst*; uitkomst*; evaluatie*; resulta*; onderzoek*

gecombineerd met:

zelfstandigheid; zelfredzaamheid; eenzaamheid; mantelzorg; (maatschappelijk verkeer OF maatschappelijke participatie OF sociale participatie); vrijwilligerswerk; inkomen; (schoon OF schone); thuisvoelen; wijk* ; onderwijs* ; opvoeding; jeugdcriminaliteit; jeugd*; schooluitval; tienerzwangerschap*; economi* ; bureu

sociale netwerken

gecombineerd met:

gezondheid* of veilig* of arbeid* of leefbaar* of jonger* of effect* of economie*

sociale netwerken

Gecombineerd met

sociale relaties

Sociale samenhang of sociale cohesie of sociale contacten

gecombineerd met:

effect* of gezond* of veilig* of arbeid* of leefbaar* of jonger* of economie*

Sociale interactie
Sociale interactie
gecombineerd met
gezondheid* of veilig* of arbeid* of leefbaar* of jonger* of effect* of economie*
Sociale leefomgeving

Maatschappelijke betrokkenheid

Sociale insluiting
Sociale uitsluiting behalve social exclusion

Social inclusion
Social exclusion behalve sociale uitsluiting
gecombineerd met:
gezondheid* of veilig* of arbeid* of leefbaar* of jonger* of effect* of economie*

Social exclusion behalve sociale uitsluiting
gecombineerd met:
health* or safe* or work* or youth* or effect* or economy* or community*

Sociaal kapitaal
Gemeenschapsgevoel
Sociale binding
Buurtbinding

Sociological abstracts

Gebruikte zoektermen:

social cohesion
gecombineerd met
health* or safety or security or 'labour participation' or 'labor participation' or volunteer* or
income* or neighbourhood* or youth* or adolescent* or education or drop-out or 'teenage preg-
nancy' or 'drug use' or 'drug abuse' or 'drug addict*' or 'alcohol use' or 'alcohol abuse' or 'alcohol
addict*' or 'substance use' or 'substance abuse' or 'substance addict*' or 'quality of live' or
loneliness

Colofon

opdrachtgever
auteurs
uitgave

Ministerie van VWS
Dr. F. de Meere, drs. A. Huygen
Verwey-Jonker Instituut
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
telefoon 030-2300799
telefax 030-2300683
e-mail secr@verwey-jonker.nl
website www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl>

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2008

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction is allowed, on condition that the source is mentioned.

D1001169.ah/mb